

Трибуна молодих

УДК 821.161.2:82 1/ 9

DOI: 10.31471/2304-7402-2019-2(54)-404-412

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В РОМАНІ “ДИВИМОСЯ В ОЧІ СМЕРТІ” ЮРІЯ КОСАЧА

Г. М. Юрчак

*Івано-Франківський національний медичний університет;
м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 2; тел +380(342) 53-32-95;
e-mail: ifntmu@ifntmu.edu.ua*

Стаття присвячена дослідженню екзистенційного образу світу, створеного Юрієм Косачем, висвітлено специфіку національної свідомості в його романі «Дивимося в очі смерті». Доведено, що письменник зумів збалансувати динамічний інтригуючий сюжет про пробудження національної свідомості та утвердження державницької ідеї, створивши таким чином оригінальний авторський різновид пригодницького роману – шпигунський.

Ключові слова: *пригодницький роман, шпигунський роман, національна свідомість, нація, націоналізм.*

Історично склалося так, що на початку ХХ ст. на геополітичній карті Європи не існувало такої держави, як Україна. Українці не мали власної державності, територія країни була поділена між Австро-Угорською та Російською імперіями, що гальмувало її культурно-історичний та соціально-економічний розвиток, впливало на формування національної ідеї, загрожуючи втратою почуття національної окремішності, визначало синкретичний тип української культури. Однак, як засвідчують історичні факти, у Західній Україні через утиски загарбників (тогочасної влади) почали виникати різні організації, метою яких було поліпшити національне становище населення. «Визначальним фактором у національному русі є <...> національна самосвідомість народу як суб'єкта історичного процесу» [2, с. 294]. Національна свідомість українців, на думку вчених (Г. Горбаня, В. Карлової, Г. Касьянова тощо), у ХХ ст. лише почала формуватися. Український народ, утративши власну державність, намагався її відновити, вибороти. Основним чин-

ником формування свідомості українців було усвідомлення себе як представника української нації, оприявлення й виявлення власних прагнень щодо вільного й незалежного існування. Однак на початку ХХ ст. українська інтелігенція ще не зуміла окреслити власний національно-політичний світогляд.

Проблемі національної свідомості присвячено цілий спектр наукових праць, методологічною основою яких стали дослідження Б. Андерсона, Е. Геллнера, Е. Сміта, К. Г. Юнга та ін. Окремі аспекти розвитку української національної свідомості відображено у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, а саме: Г. Горбаня, Г. Грабовича, О. Забужко, Г. Касьянова, В. Карлова, І. Кресіної, Н. Лоцманського, Ю. Мариненка, В. Пасічника, П. Ситника, Й. Флемінга та ін.

Г. Касьянов, проаналізувавши теорію нації та націоналізму [4, с. 352], визначальною вважає суб'єктивну ознаку, що є ключовою для реального існування нації, – «національну свідомість»; «йдеться про самоусвідомлення певної спільноти, яка знаходить своє вираження в терміні “нація”» [4, с. 55]. Поняття «нація» Б. Андерсон трактує як уявне політичне співтовариство, яке за своєю суттю є обмеженим і сувереним [16, с. 49]. У сучасній свідомості, як вважає Е. Гелнер, не існує уявлення про людину без нації. Об'єднання людей можливе лише за наявності спільної культури, тісних зв'язків, свідомого виконання обумовлених правил та обов'язків, а також визнання належності до певної нації: «Нація робить людину, нація – це продукт людських переконань, пристрастей і нахилів» [1, с. 12]. Взаємне визнання такого об'єднання перетворює населення в націю.

В. Пасічник виділяє п'ять етапів (циклів) становлення і розвитку національної ідеї українців. У їхній основі лежить ідея поглиблення рівня національного усвідомлення власної ідентичності людей у процесі боротьби за зміцнення державності. Дослідник переконаний, що українська національна ідея «визнає реальний статус буття передусім за індивідом, однак робить це на підставі християнських настанов, згідно з якими людина розглядається як “образ і подоба Бога”» [12, с. 63-64]. Людина репрезентується як невід'ємна частина спільноти, що побудована на любові до ближнього.

І. Кресіна стверджувала, що в «основі національного буття, нації як такої, – воля, енергія переконання, національна свідомість» [8]. Науковець виділяє три основні рівні національної свідомості: буденний, теоретичний, державно-політичний, завдяки вдалому поєднанню яких можна говорити про національну свідомість як визначальний чинник національної самоідентифікації. Грузинський науковець Гурам Тевзадзе переконаний, що людина, яка «приписує» себе до певної нації, одночасно визначає себе через неї, тобто ототожнює себе з певною ідеєю та історією, вирізняючись із-поміж інших [17].

Еміграційний дослідник М. Лоцмацький у праці «Національна свідомість» ґрунтовно дослідив джерела національної свідомості, її проблеми та розвиток. Він переконливо довів, що ментальність українського народу така, що, незважаючи на численні втрати українського населення, його свідомість зростала, зазнавала нових модифікацій [10, с. 14]. Національна свідомість – це, як визначає І. Кресіна, «усвідомлення державно-політичної, громадсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності» [9, с. 87]. Основою виступає поняття національної самосвідомості, що по-своєму осмислене та проаналізоване у творчості Ю. Косача. Національна ідея впродовж тривалого історичного процесу стала для українського народу важливим фактором, що повинен об'єднати націю, сформуванню її свідомості. Носіями цих ідей, безперечно, стали українські письменники, які доклали чимало зусиль для відродження Української держави, її культури та історії.

Національна свідомість – це усвідомлення людиною своєї належності до певної національної спільноти, здатність ототожнювати себе з нею. Важливою особливістю є розуміння місця особистості в цій системі, її зміст та пріоритети.

1936 р. вперше була видана праця Ю. Косача «На варті нації», а перевидана 2017 р. Р. Радишевським у видавництві «Галком», де основним постулатом дослідження стала ідея формування української державності. Автор, переосмислюючи біблійний вислів із Євангелії від Івана «Спочатку було Слово...», стверджує, що слово «стало на варті чину». <...> І так об'явилась несамовита й благодатна тайна: містичне подружжя слова і чину. У цьому страшна, неповторна мудрість, таїнство величного й вічного втілення міфу, що буває раз на тисячоліття. Слово на варті нації» [6, с. 18-19]. Автор переконаний у безмежній цінності власне слова, адже воно – від Бога, слово передує творчості, завдяки його вільному існуванню в людей є майбутнє. Власне українське слово «як потужний маяк, стояло над чорними водами лихоліть, <...> повнило варту при нації» [6, с. 305].

У праці «На варті нації» письменник виділяє два погляди на націю: національний і постнаціональний. Національний – опертий на праці Г. Гегеля, І. Гердера, сприймає націю як певну єдність за територією, традиціями, ментальністю, релігією, що базується на чинниках національної спільності (міф, свідомість, історична пам'ять). Постнаціональний – характеризується поняттям «багатонаціональний народ». Письменник подав своє бачення проблеми української нації, тож не дарма Р. Радишевський назвав Ю. Косача «вартовим української нації» [6, с. 19].

1936 р. у Франції побачила світ нова книга письменника «Дивимося в очі смерті», що була задумана як роман. Це художній твір про важливі історичні події, очевидцем яких був сам автор, про українсько-польське протистояння у 20-их роках ХХ ст., про підпільну військову

організацію (УВО), осередки якої були у Львові та на Волині. Обсяг твору невеликий, однак історична значущість подій, що висувуються на основний план, масштабність зображення, хронологічність розповіді, сюжетна розгалуженість, зокрема включення додаткових сюжетних ліній, історичний та соціально-психологічний контекст, а також ускладнені часово-просторові рамки свідчать про те, що перед нами роман. Автор використовує ретроспективне зображення для деталізації, правдивішого відтворення образів героїв, які виражають певні філософські ідеї та представляють світоглядні уявлення українців.

У романі постає чимало героїв, кожен із них має власну історію, зацікавлення та погляди на життя, однак їх усіх охоплює одне – доля власної держави. Герої твору – це мужні лицарі, що ставлять національні інтереси вище від особистих.

Автор одночасно відтворює протиставлення двох просторових пластів. Перший пласт пов'язаний із зображенням молодих націоналістів. Відважний хлопець Бахара бачить кременого чоловіка Назара – мужнього українського захисника, який має рану біля потічка. Автор наголошує, що вони обидва пішли в ліс, де жили їхні побратими, щоби підпільно воювати з поляками, які окупували їхню рідну землю. Автор проводить паралель, зображуючи другий пласт, його локація – поїзд, який везе прихильників польської влади. Між ними в купе сидить один таємничий чоловік – Зорич, який згодом, за сюжетом твору, принесе чимало лиха націоналістам. Автор не приховує справжнього ества героя, інтригує лише тим, що не повідомляє про його національність, читач переконаний, що зрадник – українець. Усе ж письменник деякою мірою виправдовує його діяння наприкінці роману, адже герой має власні погляди щодо політики держави, громадянином якої він є.

Пасажири потяга жаліються на українців, які бунтують і відмовляються коритися окупантам. Учителька нарікає, що ніяк не вдається їй перевиховати молодих українців, бо «малеча росте з серцем зміюків» [5, с. 12], польська культура для них чужа. Зорич вважає, що потрібно якнайшвидше знищити їх, а найкраще це зробити, використавши провокаторів. Однак слід пам'ятати, що Україна – «стогорова гідра. Після удару вона зростає утричі» [5, с. 12-13]. Ю. Косач уже на початку роману розкриває образ зрадника-провокатора, не витримаючи інтриги.

У романі є чимало образів українських націоналістів – це Іван Бахара, Назар, Машталір, Царевич, Залізник, Римарчук тощо. Серед них яскраво виокремлений образ молодої дівчини Христини, яка, як виявилося, має надмірну вдачу. Однак Зорич недооцінив її, та й, зрештою, й інших українських патріотів, через що не вдалося досягти бажаного. Побачивши його вперше, Христина закохалася, а він не лише не відповів їй взаємністю, а зробив висновок, що ця дівчина не здатна на великі справи. Ю. Косач створює образи юних і одержимих ідеєю боротьби молодих людей, що готувалися до повстання, акцентує на небезпечності

та важливості їхньої роботи. Автор зображує матір Залізняка, щоби підкреслити відповідальність дій націоналістів перед рідними, оцінити складність та проблемність служіння власній країні. Залізняк перед важливою справою прийшов до матері, бо усвідомлював можливе наближення своєї смерті. Герой схожий на матір не тільки зовні, але був морально стійким, як і вона. Залізнякова мати стала художнім утіленням, праобразом усіх тих українських матерів, сини яких гинули, захищаючи рідну землю. Ця зустріч насичена психоемоційними деталями. Наприклад, трагічно зображено прощання сина з матір'ю: «Нараз мати заніміла, доглянула в його обличчі, в сірих очах якусь незбагненну світлість, якийсь чудесний, розсміяний день. Визволення. І тоді збагнула, що в цю хвилину, просто від неї йде на смерть» [5, с. 31]. Вона його відпустила, виявляючи неабияку стійкість характеру, хоч серце обливалося кров'ю.

Сюжет розгортається досить динамічно. Зорич дізнається, що пан Б, який працює в суді, насправді є прихильником націоналістів, тому він вирішує руками молодого Римарчука його вбити. Проте підступний Зорич не передбачив, що пан Б встигне повідомити про зраду Христині, яка спочатку намагалася приховати її, а згодом, переборовши власне почуття, сама його привела на смерть. Зорич вчасно прозвітував «своїм» про суть справ, вимагаючи негайно ліквідувати націоналістів. Йому все ж удалося зірвати підготовку їхнього повстання. Багато молодих хлопців було знищено. Заглиблючись у деталі, автор натуралістично зображує катування українських патріотів: «Цей мішок з м'ясом, із виламанними ребрами, із потовченими грудьми винесли» [5, с. 86]. Однак знущання, численні тортури не могли знищити їхнього духу, комісар відчув свою нікчемність перед цими сильними людьми, якими, зрештою, «була сповнена ціла країна: всі стояли готові на його наказ» [5, с. 65].

Автор зображує героїв-патріотів дещо схематично. С. Гординський зауважив, що «всі герої надто багато говорять, замість того, щоб сенс впливав з їх вчинків, <...>, викликають підозріння до їх життєвої правдоподібності» [3, с. 323]. Варто зазначити, ці зауваження не стосуються образу Христини, адже він зображений по-особливому цікаво та всебічно.

Так, Христина була сильною людиною, хоч Зорич уважав її не здатною на подвиги, на смерть, бо був переконаний, що жінка не може бути революціонеркою. Жодних почуттів у нього до Христини не було, а лише потреба в необхідності її як жінки і як цінного інформатора. Автор зображує її, удаючись до екскурсу в минуле, щоби реципієнт, очевидно, захоплювався її мужністю. Христина, як сама розповіла, була з полонізованої сім'ї урядовця. З дитинства її переконували, що «українство – це щось нікчемне, безсиле, крихке» [5, с. 16]. Усе таємниче її захоплювало, тому вона почала цікавитися українською культурою, яка з часом стала для неї близькою. Тепер вона та її товариші готові, «як вартові пси» [5, с. 17], захищати інтереси рідного народу.

Постать Зорича, його зрада, на деякий час змусили дівчину замислитися над сенсом свого існування та переглянути власні пріоритети. Під час зустрічей із Зоричем вони багато розмовляли, порушуючи важливі філософські проблеми, зокрема проблеми людського існування, життя та смерті, національної свідомості тощо. Христина вірила в людину, що «життя людини – святість» [5, с. 36]. Ця святість заважає нищити ворогів, адже вони теж люди. У її душі постійно коїлося щось незрозуміле, адже, з одного боку, дівчина цінувала людське життя, а з іншого – була членом організації, яка його відбирала. Відбувається роздвоєння в її душі між «Я – людина» і «Я – боєць». Їй тяжко збагнути своє існування, водночас з'являється ще більша проблема для неї: Христина дізнається, що коханий – зрадник. Автор відтворює переживання дівчини, демонструє роздвоєність її внутрішнього світу, Христина стверджує: «Я блукаю в п'їтмі. З одного боку Боева, з другого – ви. І я чую, що заломлююсь у п'їтмі, падаю кудись у прірву, без вороття, загигаю» [5, с. 57]. Зорич боявся визнати власну провину, він не є таким сильним духом, як Христина. Дівчина переборола в собі почуття кохання, наважилася знищити кохану людину: за її проханням Зорич прийшов у місце їхньої зустрічі, де на нього чекали повстанці. Автор нестандартно інтерпретує ситуацію зради, не так, як уже традиційно трактують у творах письменники. Допитуючи Зорича, герої-націоналісти не можуть зрозуміти, невже українська людина може свідомо зрадити власний народ. Однак, як виявилось, Зорич – не українець, він – поляк, який служить своїй батьківщині. Автор виправдовує Зорича, мотивує його вчинки тим, що той є таким самим патріотом своєї країни, як і українці – своєї. Адже зрада – це «перехід на бік ворога, віроломство, зрадництво» [14, с. 696].

Національна свідомість, у якій виховувалося певне покоління людей, має свої цінності та погляди на поняття національного. Українці захищали власні землі від загарбників, боролися за своє рідне, а поляки, як стверджує письменник у романі, мали власну правду, – вони вважали ці землі своїми. Отже, національної зради не відбулося, радше шпигунство – «злочинна діяльність, яка полягає в таємному зібранні відомостей або викраданні матеріалів, що становлять державну таємницю, з метою передачі її іншій державі» [15, с. 520]. «У своїй хаті своя правда, і сила, і воля...» – Шевченкові слова яскраво відобразили думку Ю. Косача.

Зрада в романі відбувається, але не на державному рівні, а на особистому. Зорич зрадив Христину, розтоптав її почуття. Більше того, усе це було заздалегідь сплановано, він підступом виманював у неї корисну інформацію, щоби знищити те, у що вона вірила. Цікаво, що сам герой зради не помітив, і Ю. Косач, зрештою, теж не наголошує на цій зраді, його більше цікавить національна проблема. Зорич зізнається націоналістам, що вони його зуміли зламати, що він довго готувався до своєї мі-

сії, однак тут злякався, «став нікчемним малим провокатором. Це ганебно» [5, с. 76]. Зорича знешкодили.

Не менш цікавою є постать Машталіра, за допомоги якого, як зазначив С. Гординський, автор хотів створити образ вождя-провідника [3, с. 232]. Дослідник слушно зауважує, що Машталіра зображено однобічно, «існує велика диспропорція між тим, що автор дав, і тим, що хотів остаточно дати» [3, с. 232]. Створивши виразно тенденційний твір, як пише дослідник, письменник, маючи власну ідеологічну думку, вкладає її в уста своїх героїв. Чіткої диференціації на позитивних і негативних персонажів немає, автор зображує людину, зокрема Христину і Зорича, як осіб, що мають позитивні й негативні риси. Їхні образи змальовано всебічно й ускладнено.

Роман «Дивимося в очі смерті» написаний за зразком класичного англійського шпигунського роману, жанровою домінантою якого, за твердженням О. Флемінга, є створення «людини-агента» – представника таємних служб, його проникнення у ворожий табір з метою виконання покладеної на нього місії – розкрити задуми ворога (О. Флемінг). М. Норець засвідчує, що в основі шпигунського роману – «політична інтрига». В аналізованому нами творі шпигун відомий ще з початку роману, читач мав змогу збагнути суть його задуму. У романі таємного агента вдалося знешкодити, проте він зумів накоїти чимало лиха. Дослідник розглядає шпигунський роман як різновид детективного, а також стверджує, що автор такого типу роману часто причетний до таємної служби, «звідси вірність деталей при всій неймовірності сюжетних ходів у їх творах» [11, с. 118]. В основу твору покладено автобіографічні події, які є важливим документальним свідченням про епоху УВО, про формування української національної свідомості українського населення в часи окупації.

Шпигунський роман – це особливий жанр, що визначається темою політичного протистояння і шпіонажу, структурною близькістю до авантюрного повісткування з мотивами подорожі, двообою та зосередженням на тому, що далі відбуватиметься з героями твору [13, с. 503]. Ю. Косач зображує шпигуна на рівні державного статусу, тобто це не є випадковість, а заздалегідь спланована акція, що має на меті знищити Україну як державу. Згідно із сюжетом роману, шкоди шпигун завдав достатньо, проте, як зізнався сам шпигун, його «зламали», а побачене його здивувало, адже перед ним стояв не той народ, про якого він знав, а інший – сильніший духом та глибокою національною свідомістю, якої, напевно, не має жоден інший.

Отже, роман «Дивимося в очі смерті» написаний на основі реальних історичних подій, свідком та очевидцем яких був сам письменник. «Дивимося в очі смерті» за жанром – шпигунський роман. Твір пройнятий почуттям глибокої національної свідомості. Герої – великі патріоти,

які всім еством служать своїй країні і стверджують, що «краще вмерти не посоромившись, ніж капітулювати [7, с. 65].

Література

1. Геллнер Е. Нації та націоналізм / пер. з англ. Г. Касьянова. Київ: Таксон, 2003. 300 с.
2. Горбань Т. Проблема формування нації та національної свідомості у поглядах українських громадсько політичних діячів початку ХХ ст. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: зб. наук. пр. 2011. Вип. 18. С. 294–301.
3. Гординський С. На переломі епох. Літературознавчі статті, огляди, есеї, рецензії, спогади. Львів: Світ, 2004. 504 с.
4. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
5. Косач Ю. Дивимось в очі смерти. Париж, 1936. 126 с.
6. Косач Ю. На варті нації / відп. ред., упор., автор передм. Р. Радишевський. Київ: Талком, 2017. 464 с.
7. Косач Ю. Чортівська скеля: роман. Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1988. 456 с.
8. Кресіна І. Свідомість і воля – основа нації. Старосольський В. Теорія нації. Нью-Йорк; Київ, 1998. С. 1–40. URL: <http://izbornyk.org.ua/starosol/stan.htm> (дата звернення: 15.07.2012).
9. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. Київ: Вища школа, 1998. 389 с.
10. Лоцманський М. Національна свідомість. Лондон: Вид во спілки української молоді, 1952. 64 с.
11. Норець М. Шпигунський роман як жанровий інваріант детективу в сучасному літературознавстві. Современные научные исследования и инновации. 2013. № 9 (29). С. 117–120.
12. Пасічник В. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин. Львів: Сполом, 2007. 182 с.
13. Саруханян А. Шпионский роман. Энциклопедический словарь английской литературы XX века / под ред. А. Саруханян. М: Наука, 2005. С. 503–506.
14. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід; Акад. наук Укр. РСР, Ін т мовознавства ім. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 3. 1972. 744 с.
15. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. Білодід (голова) та інші; Акад. наук Укр. РСР, Ін т мовознавства ім. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 11. 1980. 700 с.
16. Anderson B. Imagined. Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London – New York: VERSO, 2006. 240 p.
17. Tevzadze G. The Birth of the Georgian Nation Identity and Ideology. Politetal and Societal Identities. Nationality and Religiosity. Identity

Studies, (2009). 1 (1). pp. 5–21. URL: <http://georgica.tsu.edu.ge/files/06-History/Nationalism%20&%20Identity/Tevzade-d.u-A.pdf>) (дата звернення: 30.05.2013).

*Стаття надійшла до редакційної колегії 16.12.2018 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Бистровим Я.В.*

**THE PROBLEM OF THE NATIONAL CONSCIOUSNESS
IN THE NOVEL “DYVY MOSYA V OCHI SMERTI” (“WE ARE
LOOKING IN THE EYES OF DEATH”) BY YURII KOSACH**

H. M. Yurchak

*Ivano-Frankivsk National Medical University; Halytska Str. 2,
Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine; ph. + 380 (0342) 53-32-95;
e mail: ifnmu@ifnmu.edu.ua*

The article is devoted to the examination of the existential image of the world created by the writer in the novel, highlighting the peculiarities of the national consciousness. It has been proven that the writer managed to find a balance between the dynamic and intriguing plot regarding the awakening of the national consciousness, and the establishment of the nationhood- thus creating a distinctive type of the adventure novel- a spy novel.

Key words: *adventure novel, spy novel, national consciousness, nation, nationalism.*